

ВАЛЕНТНИЙ ПОТЕНЦІАЛ АД'ЄКТИВА ЯК ВТОРИННОГО ПРЕДИКАТА ПРОСТОГО УСКЛАДНЕНОГО РЕЧЕННЯ

Галина Тесліцька. Валентний потенціал ад'єктива як вторинного предиката простого ускладненого речення

У статті розглянуто актуальне питання щодо валентності в загальному мовознавстві та в україністиці: визначено валентний потенціал дієприкметника як вторинного предиката простого ускладненого речення, встановлено закономірності поєднання синтаксем у напівпредикативній ад'єктивній конструкції, проаналізовано вживання валентно непрогнозованих компонентів у таких синтаксичних побудовах.

Ключові слова: ад'єктив, сполучуваність, валентність, валентний потенціал, вторинний предикат.

Галина Теслицкая. Валентный потенциал адъектива как вторичного предиката простого осложненного предложения

В статье рассматривается вопрос изучения валентности в общем языкознании и украинистике; определяется валентный потенциал причастия как вторичного предиката простого осложненного предложения, прослежены закономерности сочетания синтаксем в полупредикативной адъективной конструкции, проанализировано употребление валентно непрогнозированных компонентов в таких синтаксических структурах.

Ключевые слова: адъектив, сочетаемость, валентность, валентный потенциал, вторичный предикат.

Galina Teslitskaya. Valence potential adjective as a secondary predicate simple complicated proposition

The article discusses the study of equivalence in general linguistics and Ukrainian linguistics in particular, is determined by the valence potential Communion as a secondary predicate simple complicated proposals traced patterns of syntax in combination semi-predicative adjectival construction, analyzed the use of such syntactic structures equivalent to unforeseen components.

Key words: adjective, compatibility, valence, valence potential, the secondary predicate.

Незважаючи на багатовіковий розвиток лінгвістичної науки, нині залишається актуальним питання лексичної сполучуваності слів у межах словосполучення та речення. Вивчення проблематики сполучуваності збагачує наше уявлення про мовну картину світу, властивості різних типів мовних одиниць та їхнє місце в структурі мови.

Поняття валентності введено в лінгвістичну науку порівняно недавно, уперше термін використав Л. Теньєр, характеризуючи здатність дієслова керувати залежними словами. У слов'янське мовознавство термін „валентність” запровадив С. Кацнельсон та визначав його як „властивість речення, у якому неначе містяться „порожні місця” або „рубрики”, що потребують заповнення як рубрики в анкеті” [цит. за: 4; с. 18.]. Сполучувальні властивості слів української мови досліджували І. Вихованець, К. Городенська, Й. Андерш, І. Кучеренко, А. Загнітко, К. Шульжук, М. Степаненко, Н. Гуйванюк, А. Грищенко та ін.

Утрадиційно „валентність” тлумачать як „здатність слова визначати кількість і якість залежних від нього слів, зумовлену його семантичними і граматичними властивостями” [1, с. 62] і визначають її як „семантично передбачувану сполучуваність слів” [2, с. 269].

Проблема валентності як синтагматичної сполучуваності мовних одиниць поставала здебільшого у зв'язку з дослідженням особливостей структури простого речення, зокрема, конститутивної ролі дієслова як основного носія семантико-синтаксичної валентності в побудові простого елементарного речення. Здатність предиката визначати кількість і якість компонентів непередикатної (субстанціональної) природи, які заповнюють відкриті ним позиції, визначаємо як семантико-синтаксичну валентність предиката.

Домінантна природа предиката в семантичній структурі речення зумовлена його внутрішніми і зовнішніми характеристиками: у внутрішній структурі кожного речення предикат виявляє кількість і якість субстанційних синтаксем („актантів” – Л. Теньєр, „предикандумів” – С. Кацнельсон, „глибинних відмінків” – Ч. Філлмор, „аргументів” – І. Вихованець), а семантична природа предиката визначає зовнішні семантичні відношення з іншими реченнями тексту.

Головним носієм валентності в реченні є дієслово, проте ця категорія притаманна іншим повнозначним словам, серед яких прикметники, віддієслівні та відприкметникові іменники, що набувають валентного потенціалу за певних умов: прикметники – у зв'язку з переміщенням у предикативну позицію, іменники з непередметним значенням – як похідні від дієслів і предикативних прикметників [3, с. 108]. Такі утворення отримали назву „предикатних синтаксем”. За визначенням А. Загнітка, їм „притаманна валентність, яка у своєму загалі відображає структуру пропозиції. У разі заповнення місць (насичення валентності) утворюється мовне вираження – синтаксична структура” [5, с. 217].

Незважаючи на численність наукових розвідок, в україністиці до сьогодні актуальним залишаються питання валентних особливостей слів різних лексико-семантичних розрядів, між ними й ад'єктиви як вторинні предикатні синтаксеми простого поліпропозитивного речення.

Мета нашої статті – дослідження валентного потенціалу ад'єктива, що в семантико-синтаксичному аспекті функціонує як вторинний предикат у простому неелементарному реченні, а в формально-синтаксичному плані репрезентує напівпредикативну ад'єктивну конструкцію (далі – Adj-НК) в структурі простого ускладненого речення.

В Adj-НК вторинний предикат має широкі сполучувальні можливості й потенційно передбачає приєднання шести синтаксем субстанціонального типу: суб'єктної, об'єктної, інструментальної, адресатної, локативної, темпоральної [7, с. 14]. Крім того, напівпредикативні конструкції можуть ускладнювати валентно непрогнозовані синтаксеми з адвербіальною семантикою (часу, причини, способу дії тощо).

Найчастіше в Adj-НК вторинний предикат, виражений прикметником (далі – Adj) та дієприкметником як віддієслівним прикметником (далі – Part I), передбачає заповнення лівобічної позиції – суб'єктної.

При Part I на означення предиката дії, стану чи процесу суб'єктна синтаксема реалізовується за допомогою ор. в. іменників (займенників). За твердженням М. Плющ, „словоформа орудного відмінка в пасивній конструкції /.../ виражає значення логічного суб'єкта – неактивного діяча – у зв'язках із предикатом, позицію якого посідає форма пасивного дієприкметника” [8, с. 154].

Залежно від лексичного наповнення суб'єктної позиції можна виокремити такі види суб'єкта-діяча при Part I пасивного стану зі значенням дії:

1) власне діяч, що виконує цілеспрямовану дію: *Він [Орядин] упоминався за спадщину по своїм дідові, за гроші, випозичені **Маєвським** (6, I, с. 167) // Маєвський випозичив гроші; Озвіріла повинь піднімається все вище і вище сходами, ламаючи ажурні поруччя, різьблені найкращими гуцульськими **майстрами** (10, с. 6) // Майстри різьбили поруччя; Він [Тодор] застав дружину на дивані, хвору і **всіма** покинуту (10, с. 150) // Усі покинули дружину; Показався малий візочок, тягнений двома палкими **кіньми** (6, I, с. 84) // Двійко коней тягнули візочок; За другим разом втопила в потічку новенькі, привезені **мамою**, босоніжки (10, с. 76) // Мама привезла босоніжки.*

Іменникові синтаксеми в позиції вторинних суб'єктів здебільшого належать до лексико-семантичного класу істот, утім, бувають і назвами конкретних неживих предметів, явищ природи. Поширення суб'єктної функції в такому разі спричинює явище метафоризації (персоніфікації), тобто відображає авторизоване сприйняття реальності, асоціативне мислення мовця, напр.: *Колос, в и к у п а н и й **сонцем**, вклоняється ниві (9, III, с. 221); П р и с п а н е **снігами, памороззю** і синьою **тишею**, воно [село] наче погодювалось (9, III, с. 156); А у верховітті коливалися шуми, то зелені-зелені, о с и п а н і **сонцем**, то срібні (9, III, с. 369).*

2) деміпасивний діяч (вітер, дощ, грім, блискавка і под.), що виконує нецілеспрямовану, стихійну дію, яка спричиняє зміну в об'єкті: *Деся-не-деся лежали на землі дерева-великани, п і д р и т і і п о б о р е н і **віком** або й р о з к о л е н і **громом** (6, I, с. 302);*

3) діяч – маса, речовина, що виконує нецілеспрямовану дію, яка руйнує або поглинає об'єкт: *Пругке гілля цьвохає по обличчю, о б л і п л е н о м у **павутинням** (10, с. 49); Безмірна далечінь лежить перед косарем, о п о в и т а р о ж е в и м **туманом** (9, I, с. 443); Лише зимою, з а в і я н а **снігом**, вона [півдесятина] схожа на людську землю (9, I, с. 159);*

4) знаряддя, що його можна тлумачити як інструментальний суб'єкт: *Навіть у рідній хаті – с о р а т н и к и, с к о в а н і о д н и м **ланцюгом** кровної спорідненості... (11, с. 117); У вузькому коридорі, тьмяно освітленому закуреними **лампами**, застигли в гумових плащах **гестапівці** і **поліцаї** (9, I, с. 604).*

Part I зі значенням стану також „відкриває місця” для суб'єктних синтаксем у формі ор. в. Ураховуючи лексико-семантичні групи вихідних дієслів, виокремлюємо Дієприкметники в такому разі походять від дієслів на означення:

– фізичного стану, напр.: *С т о м л е н а м и н у л о ю б е з с о н н о ю **ніччю**, денною **колотнечею** з прислугою, Віорелія заснула дець о п і в н о ч і (10, с. 115); Мозок, п е р е о б т я ж е н и й **інформацією**, зважував, порівнював, контролював повне сили і безтурботності тіло (11, с. 179);*

– психологічного стану особи, як-от: *Розійшлися заплакані, налякані твоїм несподіваним **похороном**, с е л ь ч а н и (11, с. 5); Закінчила дівчина, зворушена своїм **оповіданням** (6, I, с. 16); Перелякана **тим**, відвернула я очі (6, I, с. 133); Додала Марійка, ущасливлена такою **думкою** (6, II, с. 147);*

– буття, напр.: *Земля **ще** дише вогкістю, в и к л и к а н о ю к о р о т к и м н а г л и м **дощем** (6, I, с. 151);*

Рідше трапляються Adj-НК, у яких ад'єктив має значення предиката процесу вихідного простого елементарного речення, наприклад: *Але **залицальники** попадались **хирляві**, **все інтелігенти**,*

в и с н а ж е н і **наукою** і паралізовані страхом перед твоїм державним мужем (11, с. 42); Душа, з б а г а ч е н а **досвідом і інтелектом**, здатна творити шедеври світового рівня (11, с. 56).

У правобічній позиції вторинного ад'єктивного предиката перебувають об'єктні синтаксеми. За нашими спостереженнями, найпоширенішими варіантами об'єкта в Adj-НК виступають:

1) форми ор. в., яким притаманні такі семантичні відтінки:

– внутрішнього наповнення об'єктом: *А тут крутишися, як у вольєрі, н а б и т о м у хижакими, сильними, безжальними* (11, с. 13);

– емоційно-психічного стану об'єкта: *Ніколи не говорив на цю тему, зайнятий тільки собою* (10, с. 67) // *Хтось займався тільки собою; Все менше часу і сил залишалося на мене у перевантаженого месії, одержимого ідеєю порятунку вигибаючого людства* (11, с. 86) // *Месія одержимий ідеєю;*

– покриття або охоплення об'єктом: *Та особливо захоплювала її [Катина] мова, жива, пересипана перлами народної метафори* (11, с. 68); *Тільки на дивані халат, р о з ш и т и й золотими драконами, лежить* (10, с. 267);

– вияву дії: *Через тиждень ми покинули гори, розкішні, с я ю ч і золотаво-багряними барвами осені* (11, с. 143);

2) форми р. в. у конструкціях:

– зі значенням внутрішнього наповнення об'єктом, наприклад: *Ошалілі від несподіваних дивовижних метафор, наші втомлені душі із страхом при звичаювались до юної, повної сил і сили, плоти* (11, с. 179). Такі сполучення можуть бути уточнені за допомогою конкретизаторів у формі прикметників, зокрема: *Лиш по якійсь хвилині, повній тяжкої невиясненої задуми, буркнув...* (6, II, с. 412);

– у побудовах із залежним словом-іменником на означення предмета (об'єкта) чекання, досягнення, бажання, уникання. Граматичним і семантичним центром зазначеного типу вторинних словосполучень бувають дієприкметники, утворені від модальних дієслів *хотіти, бажати, просити, прагнути* та ін. Наприклад: *До підвальчика на Березняках хлинули многотисячні натовпи нещасних, ж а д а ю ч и х зцілення* (11, с. 85); *І народ, привчений до колективних звичаїв, штурмів, оборон, валом повалив до облудників, с п р а г л и й дива і видовищ* (11, с. 80);

– у конструкціях на означення об'єкта знання, розуміння тощо. Вторинний предикат у таких побудовах – предикативний прикметник зі значенням інтелектуального процесу, наприклад: *Розкошують вони [дерева] у власній красі, с в і д о м і своєї довічної тривкості* (6, II, с. 301);

– при прикметниках-компаративах, наприклад: *Закрасувалися жита, в и щ і росту людського* (9, III, с. 238));

– при предикативних прикметниках на зразок *вартий, достойний, гідний* (позиція прямого об'єкта), наприклад: *Бездарні газетярі з фантазією, гідною Уелса, в партійних газетах безсоромно описували власні зустрічі з людиноподібними пришельцями з неземних цивілізацій* (11, с. 80);

3) форми д. в. у таких Adj-НК:

– із вторинним предикатом, утвореним від дієслів на означення психічного стану, наприклад: *Лиш такі здогади могли змінити настрій його [Маркової] душі, мені ще донедавна так щиро прихильної* (6, I, с. 283); *Нараз відчуває в собі і чудну силу із супокоем, їй самій незрозумілим* (6, I, с. 378);

– із вторинним предикатом – предикативним прикметником на зразок *схожий, подібний, рівний*, наприклад: *Якесь незнайоме щось, п о д і б н е електричній струї, переходило від мене на нього [Марка]* (6, I, с. 466). Часто до складу Adj-НК входять компоненти на означення посесивної ознаки (присвійні займенники, присвійно-відносні займенники, іменники в родовому відмінку), які конкретизують належність думки, мовлення, стану конкретній особі, зокрема: *Прекрасно вбрана, в строю, в л а с т и в і м лише моїй істоті, красна, мов сонце* (6, I, с. 128).

Первинною семантико-синтаксичною функцією орудного відмінка є інструментальна, це зумовлює його використання при Part I зі значенням знаряддя дії, наприклад: *Станіслав віддаляється, о б в і ш а н и й мішками та відрами* (11, с. 97); засобу дії, як-от: *Віз, з а п р я ж е н и й пишними волами і вистелений найдорожчим килимом, жде недалеко хати* (6, II, с. 248); чи матеріалу дії: *Місцями мохом о б р о с л а , становила кладку для легконогих лісних звірів* (6, II, с. 305).

У валентну рамку вторинного предиката Part I входить також адресатна синтаксема, виражена д. в. іменника, наприклад: *Всі дальші питання, с т а в л е н і молодому, оставалися без відповіді* (6, II, с. 242); *Та все-таки вагався досі записувати частину, п р и з н а ч е н у Михайлові* колись, молодшому навіки (6, II, с. 413).

Окрім валентно прогнозованих синтаксем, Adj-НК може семантично ускладнюватися валентно

незумовленими компонентами з адвербіальною семантикою. Наприклад, темпоральні синтаксеми, виражені іменниками в ор. в. на означення часових понять, представлені поодинокі, як-от: *Але за нею [річкою] починалось болото, нешироке та глибоке, не прохидне весною* (9, III, с. 596). Із-поміж інших синтаксем невалентного характеру виокремимо компоненти зі значенням:

– способу дії, напр.: *Одначе гроші, з ароблені фірманкою або в Молдові, протрачував* (6, II, с. 11); *Він [вуйко] і свою душу годен за гроші продати, а не то кусник землі, не здохти й власною працею* (6, I, с. 188);

– причини, напр.: *Лена, розстроєна чогось, лягла раніше спочивати* (6, I, с. 124).

Заслугує поцінування думка А. Загнітка що, валентність предиката не тільки характеризує речення як знак ситуації, але й виступає „інструментом розмежування семантично елементарних та семантично неелементарних речень” [5, с. 121], оскільки „наявність у реченні структурі валентно незумовлених компонентів засвідчує її семантичну неелементарність” [там само, с. 14]. Таким ускладнювальним компонентом для Adj-НК, окрім відмінкових форм, слугує адвербіальна синтаксема-прислівник, який вказує на:

а) особливість вияву ознаки, напр.: *Описля читав розправу, елегантно коротку* (6, I, 295);

б) спосіб виконання дії, напр.: *Сумовиті дитинячі очі, широко отворені, впились кудись в далечину* (6, I, с. 459); *В алеї, обсадженій густо липами, здибалася його [Орядина]* (6, I, с. 453);

в) міру та ступінь вияву ознаки чи стану, напр.: *Відповіла я, потрохи змішана* (6, I, с. 124); *А там хмари, прозоро-білі, ледве замітні, улітали попід ніжну синяву далеко...* (6, I, с. 112); *Кількох інфантеристів, сильно перестуджених, відіслано до шпиталю* (6, II, с. 152);

г) місце, напрям дії, вираженої ад’єктивом, напр.: *Він [Лієвич] сидів, уперед похилений* (6, I, с. 72);

г) час проходження дії, напр.: *Ніколи не заохочувана і не скріплювана, розпечена, виніжена, її [Наталчина] сила спала і ниділа* (6, I, с. 402); *Наймолодша сестра, давно до рося, гарувала, побивалась* (6, I, с. 84).

Отже, ад’єктивам як вторинним предикатам простого ускладненого речення властиві широкі сполучувальні можливості. Вони можуть приєднувати максимальну кількість синтаксем субстанціального типу, серед яких суб’єктна, об’єктна, інструментальна, адресатна та темпоральна. Крім того, Part I можуть ускладнюватися непрогнозованими компонентами – адвербіальними синтаксемами (причини, часу, місця, чи способу дії, міри та ступеня). У ракурсі дослідження синтагматичних і семантичних особливостей напівпредикативних ад’єктивних конструкцій перспективним вважаємо з’ясування не лише внутрішніх синтагматичних зв’язків ад’єктивів, а й зовнішній синтагматичний зв’язок Adj-НК із базовим простим елементарним реченням, семантичну кореферентність із різними типами синтаксичних структур.

Література

1. Андерш Й. Валентність / Й. Ф. Андерш // Українська мова : енциклопедія / [редкол. : Русанівський В. М. (співголова), Тараненко О. О. (співголова) та ін.]. — Вид. 2-ге, випр. і доп. — К. : Вид-во „Українська енциклопедія” ім. М. П. Бажана, 2004. — 824 с.
2. Вихованець І. Теоретична морфологія української мови : академічна граматики української мови / І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська. — К. : Пульсари, 2004. — 400 с.
3. Вихованець І. Частини мови в семантико-граматичному аспекті : [монографія] / І. Р. Вихованець. — К. : Наук. думка, 1988. — 256 с.
4. Гонтар Т. Проблеми валентності мовних одиниць / Т. Ф. Гонтар // Мовознавство. — 1995. — № 2—3. — С. 17—21.
5. Загнітко А. Теоретична граматики української мови. Синтаксис : [монографія] / А. П. Загнітко. — Донецьк : ДонНУ, 2011. — 662 с.
6. Кобилянська О. Твори : у п’яти томах / Ольга Кобилянська. — К. : Держлітвидав, 1962. — Т. 1. — 490 с.; Т. 2. — 480 с.
7. Кутня Г. Семантико-синтаксична категорія валентності в контексті аналізу предикатів / Г. Кутня // Вісник Львівського університету : зб. наук. статей / ред. кол. : Т. Ю. Салига. — Львів : Вид-во ЛНУ імені Івана Франка, 2009. — Вип. 46. — Ч. II. — С. 9—16. — (Серія філологічна).
8. Плющ М. Я. Категорії суб’єкта і об’єкта в структурі простого речення : [монографія] / М. Я. Плющ — К. : Вища шк., 1986. — 175 с.
9. Стельмах М. Твори : у шести томах / М. Стельмах. — К. : Дніпро, 1972. — Т. 1. — 663 с.; Т. 2. — 594 с.; Т. 3. — 662 с.
10. Тарасюк Г. Жіночі романи / Галина Тарасюк. — Бровари : Відродження, 2006. — 286 с.
11. Тарасюк Г. Любов і гріх Марії Магдалини / Галина Тарасюк. — Чернівці : Облдруку, 1995. — 383 с.